

**Дзяніс ДУК,
Васіль ШАЙКОЎ**

Паходжанне і ранняя гісторыя Полацка (VIII–X стст.)

Працэс станаўлення дзяржаўнасці на беларускіх землях быў цесна звязаны з гісторыяй развіцця Полацка як цэнтра зямель заходнедзвінскага басейна.

Археалагічныя матэрыялы па перыяду IX–X стст. фіксуюць у Беларускім Падзвінні шэраг паселішчаў з ляпной керамікай культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў. Да іх ліку належаць Полацкае¹, Лукомльскае гарадзішча і селішча², а таксама гарадзішча каля в. Свіла-І³. З гэтых пасяленняў толькі Полацк і Віцебск размешчаны на буйнейшай воднай магістралі Усходняй Еўропы – раце Заходняга Дзвіна.

Абодва гарады займаюць выгаднае геаграфічнае становішча: Полацк у тым раёне Заходняга Дзвіна, дзе з поўначы ў яго ўпадае Палата, з поўдня – Ула і Ушача, Віцебск размешчаны пры ўпадзенні ракі Лучоса, якая звязвае Заходнюю Дзвіну з вярхоўямі Ловаці, недалёка знаходзіцца вусце ракі Каспя.

Звяртае на сябе ўвагу падабенства тапаграфіі абодвух гарадоў. Першапачаткова Полацк размяшчаўся за 800 м ад вусця Палаты, на так званым Полацкім гарадзішчы. Гістарычны цэнтр Віцебска – гарадзішча Замкавая Гара – знаходзіўся за 150 м ад

вусця Віцьбы, а размешчаныя ніжэй паселішчы ўшчыльную падыходзілі да берагоў Заходняга Дзвіна. Плошча дзяцінцаў гарадзішч прыкладна аднолькавая і роўная 0,7 га. У X ст. гарадская забудова Полацка пашыраецца. У яго ўваходзіць тэрыторыя на так званым Верхнім Замку⁴. Плошча Віцебска павялічваецца ў выніку зліцця паселішчаў каля падножжа Замкавай Гары⁵.

Прыведзеныя дадзеныя сведчаць, што ў Полацку ў IX–X стст. не было перавагі ў інтэнсіўнасці гарадской забудовы, а па сістэме ўмацаванняў абодва гарады значна саступалі пасяленням у Лукомлі ці каля в. Свіла-І. Аднак у сувязі з важнымі палітычнымі падзеямі IX–першай паловы X стст. толькі Полацк некалькі разоў згадваецца ў пісьмовых крыніцах.

Пад 862 г. у Лаўрэнцьеўскім летапісе знаходзім паведамленне аб раздачы Рурыкам гарадоў сваім васалам: "овому Ростовъ другому Белоозеро и по тем городам суть находници врази, а первые насельници в ... Полотъски кривичи..."⁶. Пад 865 г. у Ніканаўскім летапісе канстатуецца: "Того же лета воеваша Аскольдъ и Дирь полочан и много зла сътвориша"⁷. Паводле меркавання Л.В.Аляксеева, няма ніякіх падстаў сумнявацца ў праўдзівасці гэтага паведамлення⁸. На думку М.І.Ермаловіча, такія падзеі, як выгнанне варагаў, запрашэнне Рурыка і яго братаў у Ноўгарад, смерць Трувара і Сінявуса, раздача Рурыкам гарадоў сваім васалам, не маглі адбыцца ў адзін год, і запіс гэтых падзей у розных летапісных зводах пад 862 і 865 гг. не з'яўляецца памылкай перапісчыка⁹. Далей пад 907 г. у Лаўрэнцьеўскім летапісе сустракаем Полацк у ліку гарадоў, дзе "седяху вѣлиции князи под Олгом суще"¹⁰.

Вядомы Полацк і ў старажытнаскандынаўскіх сагах пад назвамі Pal(l)teskia, Palteskjuborg, а полацкі князь Палтэс (Paltēs) узгадваецца раней часу княжання Рурыка¹¹.

ДУК Дзяніс Уладзіміравіч нарадзіўся ў 1977 г. у Наваполацку. У 1999 г. скончыў гісторыка-філалагічны факультэт Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Працуе выкладчыкам кафедры гісторыі і сацыялогіі ПДУ, саіскальнік Інстытута гісторыі Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі. Займаецца вывучэннем матэрыяльнай культуры Полацка.

ШАЙКОЎ Васіль Іванавіч – загадчык кафедры гісторыі і сацыялогіі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, кандыдат гістарычных навук, дацэнт. Займаецца даследаваннямі этна-сацыяльна-палітычных аспектаў сучаснасці, а таксама гісторыі Беларусі і Полаччыны, мае больш за 60 навуковых публікацый.

Час заснавання Віцебска паданне адносіць да 947 г. (у летапісе мясцовых жыхароў М. Панцырнага і С.Аверкі – да 974 г.)¹². Пад 1021 г. у сувязі з паходам полацкага князя Брачыслава на Ноўгарад Віцебск упамінаецца як горад, які перадаў Полацку Яраслаў Мудры: "И оттоле призва к себе Брячи-слава и давъ ему два города – Вьсвяч и Ви-тебск"¹³.

Узнікае пытанне: чаму, маючы аднолькавыя "стартавыя" магчымасці з іншымі пасяленнямі Беларускага Падзвіння і, у прыватнасці, з Віцебскам, менавіта Полацк замацаваў за сабой ролю палітычнага лідэра ў рэгіёне? Для вырашэння гэтай праблемы неабходна звярнуцца да аналізу этнакультурных працэсаў у апошняй трэці I тысячагоддзя.

На VIII стагоддзе, на думку Е.А.Шмідта, прыпадае час згасання тушэмлінскай культуры Верхняга Падняпроўя¹⁴. Верхняя храналагічная мяжа банцараўскай культуры ў Беларускам Падзвінні падае на мяжу VIII–IX стст.¹⁵. Менавіта на гэты час прыпадае распаўсюджванне ў рэгіёне культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў¹⁶, асноўнымі носьбітамі якой, на думку большасці даследчыкаў¹⁷, былі славяне. На суседніх з Падзвіннем тэрыторыях гэты працэс суправаджаўся пагібеллю ў агні гарадзішчаў-сховішчаў тушэмлінскай культуры, пасля чаго жыццё на паселішчах, як правіла, не аднаўлялася¹⁸. На Падзвінні, дзе агульная колькасць гарадзішчаў-сховішчаў банцараўскай культуры дасягае некалькіх дзесяткаў, да апошняй трэці I тысячагоддзя жыццё працягваецца толькі на пасяленнях каля в. Свіла-І, у Віцебску і Лукомлі.

На Полацкім гарадзішчы жыццё аднаўляецца на месцы закінутага гарадзішча днепра-дзвінскай культуры¹⁹. Культурны слой трэцяй чвэрці I тысячагоддзя на помніку невядомы (за выключэннем адзінкавай знаходкі вянца ляпнога гаршка), аднак маюцца шматлікія археалагічныя сведчанні пра наяўнасць высокай шчыльнасці пасяленняў банцараўскай культуры вакол Полацка ў міжрэччы Ушачы і Улы. Да таго часу, пакуль археолагі не знойдуць культурны пласт трэцяй чвэрці I тысячагоддзя на Полацкім гарадзішчы, лакалізацыя на ім цэнтра племяннога аб'яднання балтаў не будзе з'яўляцца правамоцным.

Самыя раннія датаваныя матэрыялы славянскай культуры знойдзены на Полацкім паселішчы – буйныя фрагменты ляпной керамікі пражскага тыпу, а таксама фрагменты керамікі, тыповай для доўгіх курганоў VIII–IX стст.²⁰. Некаторыя фрагменты сасудаў, на думку Г.В.Штыхава, маюць роменскія аналагі. Несумненна, што найбольш раннія ўзоры посуду з Полацкага паселішча з'яўляюцца славянскімі па паходжанню, што мае вельмі вялікае значэнне для ідэнтыфікацыі яго насельніцтва.

Традыцыйнай канцэпцыі паходжання гарадоў

Беларускага Падзвіння як апорных пунктаў славян на іншаземнай тэрыторыі супярэчыць той факт, што найбольш умацаванае з вядомых гарадзішч – Свіла-І – прыкладна напрыканцы IX ст. спыняе сваё існаванне, Віцебск і Лукомль не адыгрываюць значнай ролі ў гістарычных лёсах краю, а найбольш паспяхова ў сістэме палітычных адносін развіваецца нядаўна асвоенае пасяленне ў вусці Палаты.

Таксама цяжка цалкам пагадзіцца з тлумачэннем заснавання Полацка выключна дзякуючы развіццю гандлёвых адносін. Знакаміты шлях "з варагаў у грэкі" толькі пачынае функцыяніраваць, актыўнае яго выкарыстанне прыпадае на X–XII стст.²¹. На тэрыторыі Беларусі знойдзена ўсяго чатыры скарбы другога перыяду абарачэння дырхема (830–900 гг.), большасць знойдзеных дырхемаў належыць да X–XII стст.²².

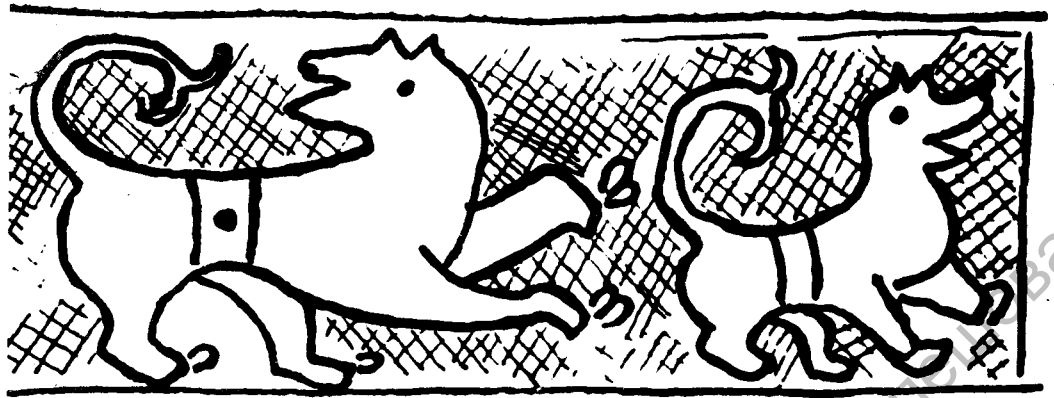
Зыходзячы з вышэйсказанага, мы вылучаем гіпотэзу, што Полацк узнік у выніку дагаворных адносін паміж славянамі і балтамі на ўзроўні племяннога кіравання. Важкімі аргументамі на карысць дадзенага сцвярджэння з'яўляюцца, *па-першае*, адсутнасць слядоў пажарышчаў на большасці пасяленняў банцараўскай культуры, *па-другое*, адсутнасць стратыграфічных разрываў культурных напластаванняў банцараўскай культуры і смаленска-полацкіх доўгіх курганоў.

Практычным увасабленнем пазначаных узаемаадносін з'яўляецца, на наш погляд, тая палітычная і сацыяльна-эканамічная роля Полацка, якую ён адыгрываў на працягу апошняй чвэрці I тысячагоддзя.

Першалачатковы сацыяльны статус Полацка – племянны цэнтр, рэзідэнцыя мясцовай адміністрацыі. Менавіта гэты статус забяспечваў гораду стабільнае развіццё на працягу IX–X стст. Прыклад старажытнага Гняздова пераканаўча сведчыць, што адасабленне гандлёва-рамесных і дружынных груп на падставе абслугоўвання патрабаванняў знешняга гандлю, хоць і суправаджаецца кароткачасовым яркім росквітам, яшчэ не з'яўляецца дастатковым для пераростання такога цэнтра ў раннесярэднявковы горад²³. Згодна з археалагічнымі матэрыяламі, Полацк быў заснаваны на мяжы VIII–IX стст. і ўжо ў той час вылучаецца палітычнай актыўнасцю.

Найбольш раннія матэрыялы – сведчанні з'яўлення славян – былі знойдзены на Полацкім паселішчы. Паралельна з асваеннем паселішча ідзе працэс умацавання гарадзішча – насыпаецца вал, будзецца замкавая сцяна, узводзіцца сістэма абарончых збудаванняў²⁴. Магчыма, у гэты час у Полацку ўсталёўваецца свой пантэон язычніцкіх багоў²⁵. Такія буйнамаштабныя мерапрыемствы былі магчымыя пры наяўнасці дастаткова распрацаванай сістэмы кіруючага апарату. Яго функцыяніраванне забяспечвала княжацкая ўлада, якая абаліралася ў сваіх дзеяннях на племянную знаць. Таму цалкам

Арнамент
на касцяной
пласціне XIII ст.
з Лукомля.

Гарадок крывічоў
на рацэ Віцьбе
ў IX ст.
Малюнак
Г. Лебедзева.

слухнай падаецца думка пра тое, што этнонім "крывічы" паходзіць ад імя родапачынальніка Крыва, род якога выбраў месцам свайго сталага жыхарства Полацк²⁵.

У балцкага насельніцтва, відаць, меліся свае племянныя цэнтры, якія аб'ядноўвалі асобныя субрэгіёны. Магчыма дапусціць, што імі з'яўляліся старажытныя Віцебск і Лукомль. У такім выпадку працяг іх існавання пасля прыходу славян становіцца цалкам зразумелым: працэс заключэння дагаворных адносін павінен быў вырашацца не ніжэй, чым на ўзроўні племяннога кіравання. Відавочна, што такія дагаворы павінны былі закранаць усе сферы жыцця тагачаснага грамадства. Па гэтай прычыне спыненне існавання шэрага пасяленняў банцараўскай культуры можна растлумачыць наступствамі змен у эканоміцы.

Так, асноўная сацыяльная адзінка старажытнага грамадства – абшчына – прайшла прыблізна аднолькавы шлях развіцця як у балцкіх, так і ў славянскіх плямёнаў. У балтаў прыкладна з V ст. прасочваецца тэндэнцыя да выдзялення двароў як са-

мастойных гаспадарчых адзінак²⁷. Змена структуры пасяленняў і пераход на паселішча супадаюць па часе са з'яўленнем асобных дамоў, разлічаных на адну сям'ю. Замест вялікасямейнай суседска-родавай абшчыны фарміруецца суседска-вялікасямейная, у якой кроўнароднасныя адносіны паступова саступаюць месца суседска-тэрытарыяльным. У выніку пачынаецца адасабленне патрыярхальных сямей і вылучэнне з іх ліку малых індывідуальных²⁸. Аналагі гэтым працэсам можна знайсці як ва ўсходніх балтаў, так і ў славян Цэнтральнай і Паўднёва-Усходняй Еўропы. Прыкладам існавання такой абшчыны на тэрыторыі Паўночнай Беларусі служыць паселішча VI–VII стст. каля в. Гарадзішча²⁹.

Суседска-вялікасямейныя абшчыны зарадзіліся ў балцкага насельніцтва на мясцовай генетычнай аснове, але ўжо ў сярэдзіне I тысячагоддзя назіраецца своеасаблівасць іх грамадскага развіцця. У асяроддзі лета-літоўскіх плямёнаў адзначаецца рэзкае ўзмацненне патрыярхальнага рабства, што з'яўляецца асаблівасцю "ваеннай дэмакратыі" балцкіх плямёнаў³⁰. Балты на тэрыторыі Беларускага Падзвіння

пакінулі сваю тэрміналогію, якую часткова перанялі славяне. Паказальны прыклад з назвамі пасяленняў – калі "гарадзішча" і "сяло" з'яўляюцца агульнаславянскімі тэрмінамі, то ў балтаў аналагічныя "pillakalnis" і "kaimas"³¹. З гэтага вынікае, што балцкая тэрміналогія склалася незалежна ад славянскай і азначала прыкладна аднолькавы ўзровень сацыяльна-эканамічнага развіцця. У балтаў крывічы-славяне перанялі тэрмін "весь", які паходзіць ад старажытналітоўскага "viesh" – "сельская абшчына"³².

У славян пражскай культуры, роўна як і ў культуры тыпу Лука Райкавецкая, былі ў наяўнасці ўсе неабходныя ўмовы для больш эфектыўнага (прагрэсіўнага) спосабу вядзення гаспадаркі. У гэтых умовах пры наяўнасці вялікасямейнай суседскай абшчыны быў непазбежны дэмаграфічны выбух, што вымусіла частку "лішніх" сямей да перасялення³³. Аднак у VIII–IX стст., калі славяне з'яўляюцца на Верхнім Падняпроўі і Беларускам Падзвінні, у іх яшчэ не склалася суседска-тэрытарыяльная абшчына. Яе фарміраванне адбылося ўжо на месцы новага рассялення прыкладна ў X–XI стст.

Тым не менш славянскія плямёны мелі больш перадумоў для інтэнсіўных эканамічных, палітычных адносін. Яны прынеслі, па-першае, больш эфектыўныя прылады працы³⁴, па-другое, новыя сельска-гаспадарчыя культуры³⁵, па-трэцяе, новы (двухпольны) севазварот. Гэтыя фактары істотна садзейнічалі пранікненню славян на Падзвінне менавіта мірным шляхам – мясцовым балцкім плямёнам было выгодна пераймаць і засвойваць новыя спосабы вядзення гаспадаркі і таму невыпадкова кіраванне ўсімі сферамі грамадска-палітычнага жыцця з цягам часу цалкам пераходзіць да больш актыўнага славянскага этнасу.

Такім чынам, дадзеныя археалогіі і лінгвістыкі сведчаць, што і ў балцкіх, і ў славянскіх плямёнаў на момант рассялення апошніх на поўнач ад Прыпяці ўзровень палітычнай арганізацыі быў прыкладна аднолькавы – пераддзяржаўная стадыя, якая характарызуецца складаннем саюзаў плямёнаў і тэндэнцыяй да іх адзіначальнага кіравання. Каб пазбегнуць міжэтнічных сутыкненняў, і славянам, і балтам было выгодна развіваць саюзныя адносіны. Адноўтраваннем дадзенага працэсу стала заснаванне моцнага рэгіянальнага плямяннага цэнтра. Мы лічым, што ініцыятыва пры гэтым належала менавіта славянскім перасяленцам. Засяленне пакінутага гарадзішча пры вусці Палаты гаворыць пра тое, што перасяленцы-славяне прымалі пад увагу не толькі перавагі ў гандлі ці гаспадарчай дзейнасці, але і зручныя магчымасці па кіраванню новымі тэрыторыямі. Менавіта па гэтай прычыне Віцебскае, Лукомльскае гарадзішчы і гарадзішча каля в. Свіла-І не сталі плямяннымі цэнтрамі крывічоў, па-

колькі першапачаткова іх вядучую ролю вызначала балцкае насельніцтва са сваёй структурай плямяннага кіравання. Да таго часу, калі ў Віцебску і Лукомлі пачала дамінаваць славянская (крывіцкая) культура смаленска-полацкіх доўгіх курганоў, гэтыя пасяленні ўжо не маглі стварыць палітычнай канкурэнцыі Полацку і паступова станавіліся васальна залежнымі ад яго.

Асіміляцыя славянамі балцкіх плямёнаў доўжылася на працягу жыцця некалькіх пакаленняў, таму ўяўляецца больш правільным гаворыць пра біэтнічную балта-славянскую дзяржаву полацкіх крывічоў, прынамсі, на перыяд IX–X стст. Полацк як носьбіт дзяржаўнай улады (рэзідэнцыя княжацкай адміністрацыі) адыгрываў ролю пасрэдніка і кардынатора міжэтнічных адносін і забяспечваў роўныя правы абодвух бакоў, што надавала яму правы на палітычнае лідэрства ў рэгіёне.

Значную цікавасць уяўляе археалагічнае даследаванне горада. У старажытнейшым культурным напластаванні Полацкага замчышча знойдзены кавалкі ляпной керамікі днепра-дзвінскай культуры. Зверху слой перакрыты валам. У культурным слоі падчас археалагічных раскопак знойдзены непашкоджаны ляпны гаршчок, тыповы для VIII–X стст. – часу доўгіх курганоў. Тулава сасуда знаходзілася ў слоі пажарышча, пад якім пахаваны ўвесь першапачатковы насып. У гэтым слоі сустракаюцца абломкі добра вырабленых ляпных гаршкоў, падобных на ганчарную кераміку мяжы IX–X стст. На думку Г.В.Штыхава, гэта рэшткі абарончага збудавання, якое загінула ў пажары³⁶. Паказальна, што да гэтага перыяду, а канкрэтна да 865 г., належыць паведамленне Ніканаўскага летапісу: "воеваша Аскольдъ и Дирь полочань и много зла сътвориша". Мы лічым, што ніжні слой пажарышча з'яўляецца прамым сведчаннем наступстваў адзначаных у летапісе падзей.

У айчынай гістарыяграфіі вылучаны характэрныя рысы для вызначэння раннесярэднявечавага горада:

- паведамленні пра горад у пісьмовых крыніцах як пра важны населены пункт, цэнтр акругі;
- наяўнасць дзяцінца (града) і пасада, плошча якога ў некалькі разоў пераважае плошчу дзяцінца;
- пражыванне ў ім значнай колькасці мясцовага гандлёва-рамеснага насельніцтва;
- існаванне гарадской абшчыны;
- наяўнасць складанага ўнутрыгарадскога плана з элементамі добраўпарадкавання;
- узвядзённе манументальных свецкіх ці культурных пабудов³⁷.

Усім гэтым патрабаванням Полацк як горад пачаў адпавядаць не раней сярэдзіны XI ст., калі дзяцінец пераносіцца на Верхні замак, узводзяцца манументальныя свецкія і культурныя пабудовы.

Утвараецца аснова вверна-радыяльнай сістэмы забудовы.

У межах першага этапу тэрытарыяльна-адміністрацыйнага развіцця³⁸ Полацк ужо набывае рысы развітога гандлёва-рамеснага пасялення з сістэмай дзяцінец – пасад, што дае падставы вызначыць яго як прагорад³⁹ ці пратагорад⁴⁰.

Такім чынам, на падставе вышэйпрыведзеных дадзеных можна вылучыць наступныя асноўныя палажэнні:

1. Полацк быў заснаваны славянскімі перасяленцамі напрыканцы VIII ст. на месцы пакінутага пасялення днепра-дзвінскай культуры.

2. Першапачатковы сацыяльны статус Полацка – плямянны цэнтр, рэзідэнцыя мясцовай адміністрацыі.

3. Працэс станаўлення Полацка ў якасці плямяннага цэнтра крывічоў адбываўся адначасова з развіццём іншых гарадоў Беларускага Падзвіння (Віцебска і Лукомля).

4. Палітычная роля Полацка ставіла яго ў больш прыдатнае становішча ў параўнанні з іншымі гарадамі Беларускага Падзвіння.

5. Полацк як носбіт атрыбута дзяржаўнай улады (рэзідэнцыя княжацкай адміністрацыі) адыгрываў ролю пасрэдніка і каардынатора міжэтнічных, саюзных балта-славянскіх адносін, забяспечваючы роўныя правы абодвух бакоў у пабудове новага дзяржаўнага ўтварэння – Полацкага княства.

¹ Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.). Мн., 1975, сс. 24–25.

² Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.). Мн., 1978, сс. 35–36, 43–46.

³ Мітрафанаў А.Г., Каробушкіна Т.М. Археалагічны помнік раскавае // Помнікі гісторыі культуры Беларусі, 1975, № 4, сс. 38–40.

⁴ Тарасаў С.В. Полацк у IX–XVII стст.: гісторыя і тапаграфія. Мн., 1998, сс. 37–38.

⁵ Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.), с. 41.

⁶ ПСРЛ. Т. 1. М., 1962, стб. 20.

⁷ ПСРЛ. Т. 9–10. М., 1965, с. 9.

⁸ Алексеев Л.В. Полоцкая земля в IX–XIII вв. (Очерки этнической истории Северной Белоруссии). М., 1966, с. 238.

⁹ Ермаловіч М.І. Старажытная Беларусь: Полацкі і Навагародскі перыяды. Мн., 1990, с. 59.

¹⁰ ПСРЛ. Т. 1, стб. 31.

¹¹ Древнерусские города в древнескандинавской письменности. М., 1987, с. 35.

¹² ПСРЛ. Т. 32. М., 1975, с. 193.

¹³ Повесть временных лет. Ч. 2. М.-Л., 1950, с. 369.

¹⁴ Шмидт Е.А. Проблемы хронологии тушемлинской культуры в верховьях Днепра // Археалогія і старажытная гісторыя Магілёўшчыны і сумежных тэрыторый. Магілёў, 1994, сс. 108–110.

¹⁵ Митрофанов А.Г. Археологические памятники во-

сточных балтов на территории Белоруссии в эпоху жезла (VIII в. до н. э. – IX в. н. э.) // Из древнейшей истории балтских народов. Рига, 1980, с. 108.

¹⁶ Штыхаў Г.В. Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі. Мн., 1992, сс. 49–50.

¹⁷ Енуков В.В. Ранние этапы формирования Смоленско-Полоцких кривичей (по археологическим материалам). М., 1990, с. 173; Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. М., 1982, сс. 53–58; Шмидт Е.А. Тушемлинская культура на Верхнем Днепре и формирование смоленско-полоцких кривичей // Северная Русь и её соседи в эпоху раннего средневековья. Л., 1982, с. 102; Штыхаў Г.В. Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі, с. 61: іл.

¹⁸ Третьяков П.Н., Шмидт Е.А. Древнейшие городища Смоленщины. М.-Л., 1963, с. 41.

¹⁹ Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.), сс. 24–25.

²⁰ Штыхаў Г.В. Новыя раскопкі ў Полацку // Помнікі старажытнабеларускай культуры: новыя адкрыцці. Мн., 1984, с. 156.

²¹ Брим В.А. Путь из варяг в греки // Известия АН СССР. Сер. 7. Отделение обществ. наук. 1931, № 2, сс. 213–218.

²² Алексеев Л.В. Полоцкая земля в IX–XIII вв., с. 86.

²³ Булкин В.А., Дубов В.И., Лебедев Г.С. Археологические памятники Древней Руси IX–XIII вв. Л., 1978, с. 59.

²⁴ Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.), с. 24.

²⁵ Тарасаў С. Полацк. Пачатак часу і прасторы // Полацк: карані нашага радавода. Полацк, 1996, с. 16.

²⁶ Там жа, с. 18.

²⁷ Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. М., 1953, сс. 267–283.

²⁸ Тимошук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам. М., 1995, сс. 137–175.

²⁹ Митрофанов А.Г. Селище VI–VIII вв. близ деревни Городище // Древности Белоруссии. Мн., 1969, с. 252.

³⁰ Моор Л.А., Лига Х.М. К вопросу о генезисе феодальных отношений у народов Прибалтики // Проблемы возникновения феодализма у народов СССР. М., 1969, сс. 118–153.

³¹ Пьянков А.П. Социальный строй восточных славян в VI–VIII вв. // Проблемы возникновения феодализма у народов СССР. М., 1969, с. 73.

³² Пьянков А.П. Происхождение общественного и государственного строя Древней Руси. Мн., 1990, с. 73.

³³ Тимошук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам, с. 148.

³⁴ Минасян Р.С. Проблема славянского заселения лесной зоны Восточной Европы в свете археологических данных // Северная Русь и её соседи в эпоху раннего средневековья. Л., 1982, с. 26.

³⁵ Ядзевский К. О значении возделывания ржи в культурах железного века в бассейнах Одры и Вислы // Древности славян и Руси. М., 1988, с. 98.

³⁶ Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.), с. 24.

³⁷ Загорюльский Э.М. Древняя история Белоруссии: автореф. дисс. ... доктора ист. наук. М., 1983, с. 27; Штыхов Г.В. Киев и древние города Белоруссии // Древнерусское государство и славяне. Мн., 1983, с. 55.

³⁸ Тарасаў С.В. Полацк у IX–XVII стст.: гісторыя і тапаграфія, с. 39.

³⁹ Штыхов Г.В. Киев и древние города Белоруссии, с. 56.

⁴⁰ Седов В.В. Начало городов на Руси // Древнерусское государство и славяне. Мн., 1983, с. 53.